

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 323.398-058.51

ПРОБЛЕМА РЕІНТЕГРАЦІЇ ГРОМАДЯН БЕЗ ПЕВНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Овчарова Л.М.

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Статтю присвячено проблемі громадян, які за різних причин втратили свої домівки та набули статусу осіб без певного місця проживання. Аналізуються об'єктивні та суб'єктивні фактори поширення бездомності як соціального явища в умовах системної кризи українського суспільства. Досліджено вплив бездомності на фізичний та психічний стан людини. Обґрунтовується зв'язок між станом бездомності особи та її виключенням із системи суспільних відносин. Проаналізовано результати анкетного опитування мешканців соціального закладу для бездомних. Запропоновано можливі напрями соціальної роботи з реінтеграції бездомних за допомогою створення трудових поселень.

Ключові слова: особа без певного місця проживання, причини бездомності, соціальна ексклюзія, життєвий простір особи, соціальна робота, соціально-трудова реабілітація, трудові поселення.

Постановка проблеми. Серед багатьох проблем, що спіткали українське суспільство, є проблема громадян, які за різних причин втратили свої домівки та набули статусу осіб без певного місця проживання. Причому, цей прошарок суспільства щороку поповнюється тисячами нових бездомних. Наслідком такого способу життя стає деградація особи. Серед безхатченків, як правило, високий рівень соціальних захворювань таких як туберкульоз, СНІД, наркоманія. Соціальна практика свідчить про наявність великої кількості правопорушень задля задоволення вітальних потреб у середовищі безхатченків. Проживання на вулиці відбивається на зовнішності людини, породжує проблеми зі здоров'ям, травмує психіку, формує байдуже ставлення до суспільства та свого місця в ньому. Такі наслідки набуття людиною стану безхатченка ускладнюють, а частіше унеможлиблюють процес реінтеграції осіб без певного місця проживання у суспільні відносини, стають загрозою стабільності суспільства, фізичному та моральному здоров'ю нації. Втрата соціальних зв'язків знижує їх життєву, громадську та творчу активність, погіршує моральний стан, створює соціальну напругу в суспільстві. Ухилення держави від вирішення проблеми осіб без постійного місця проживання може мати негативний вплив на подальший розвиток України як соціальної демократичної держави.

Аналіз літератури. У науковій літературі стосовно осіб, які втратили житло, застосовуються такі терміни як безхатченки, бездомні, безпритульні. Сутнісні характеристики бездомних досліджує О.С. Балабанова. В працях Л.С. Алексеєва, А.П. Верховодько, П.Д. Павленок, Т.Г. Малишева, проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні фактори, за яких людина опинилась у стані бездомного. І.І. Осинський, І.М. Хабаєва, І.Б. Балдаєва, С.О. Сидоренко, О.С. Балабанова досліджують характеристики соціального статусу бездомних громадян. Теорія та практика соціальної роботи з бездомними, аналіз причин цього соціального явища та методи ресоціалізації осіб, що опинились на вулиці досліджено в працях Л.С. Соловій, Н.М. Платонової. Науково-

практичний досвід соціальної роботи з бездомними надається в чисельних публікаціях волонтерських організацій, благодійних фондів, соціальних служб органів місцевого самоврядування. Між тим, питання соціальної роботи з ресоціалізації вказаних осіб через повернення життєвого простору громадянам без постійного місця проживання, на наш погляд, потребує додаткового вивчення проблеми з урахуванням певного вітчизняного та зарубіжного досвіду в умовах сучасних викликів української дійсності. Тому **метою статті** є дослідження явища бездомності в українському суспільстві, методів реінтеграції громадян без певного місця проживання за допомогою відновлення та розширення життєвого простору особи.

Виклад основного матеріалу. Протягом своєї історії людство стикалось з необхідністю рішення проблем осіб, що з різних причин втратили або ніколи не мали домівок, потребували допомоги від держави та суспільства. За різних соціально-економічних та політичних умов, різної ментальності ставлення до таких людей було різним – від презирливого до співчутливого. В Україні офіційно визнано наявність соціальної групи, сутнісною характеристикою якої є відсутність житла. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» визначає: **бездомність** – соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання; **бездомна особа** – особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. До бездомних осіб належать **безпритульні особи** та особи, які мають притулок; **безпритульна особа** – повнолітня особа, яка проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані [1]. Людина, стан якої може бути охарактеризовано як бездомний, поза громадянських прав, позбавлений житла, роботи, медичного обслуговування. Бездомний не має житлового приміщення на праві власності, оренди, договору житлового найму

(піднайму), не володіє і (або) не користується житлом на інших законних підставах. Можна зробити висновок, що під "бездомними" з юридичної точки зору повинні розумітися все ті люди, які проживають поза житловими приміщеннями.

В умовах системної кризи українського суспільства чисельність бездомних не зменшується. За даними Мінсоцполітики, у 2017 році в країні нараховано близько 30 тисяч бездомних. Це лише офіційна статистика, яка враховує тільки тих громадян, що зареєструвались в центрах соціального обслуговування та соціального захисту населення. Насправді ж ця цифра в рази більше і може досягати майже 200 тисяч осіб.

Типовою ознакою бездомних є розрив колишніх родинних, професійних, дружніх відносин. Це означає, що бездомні відторгнені від своїх первинних соціальних груп, «випадають» з цих загальноприйнятних соціальних ієрархій, втрачаючи властиві їм характеристики і ролі, що призводить до втрати соціальної ідентичності особи, звуженню її життєвого простору. Людина набуває специфічних рис поведінки, характерної для бездомних, робить «своїми» норми і цінності, прийняті серед цієї категорії населення, тобто стає частиною соціальної групи «бездомні».

Причини існування соціальної групи бездомних можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Стосовно українського суспільства серед об'єктивних – криза економіки, що призводить до закриття підприємств, скорочення робочих місць, безробіття серед громадян працездатного віку; майнове розшарування населення, високі житлово-комунальні тарифи, неспроможність своєчасної сплати за комунальні послуги при низьких доходах домогосподарств, недосконалість нормативно-правової бази, в т. ч. житлового законодавства, а також незаконні операції з житлом на ринку нерухомості; недостатність соціального житла, соціальних гуртожитків.

Військовий конфлікт на Сході України став каталізатором процесу міграції частини населення Донецької та Луганської областей на підконтрольну державі територію України. З початку АТО за офіційними даними понад півтора мільйона людей отримали статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Влада вживає певні правові та організаційні заходи задля захисту соціальних прав ВПО в тому числі на отримання роботи, соціальних виплат, соціального житла [2]. Але частина громадян не знаходить свого місця у нових умовах існування і поповнює лави безхатченків.

В Україні в складних життєвих ситуаціях знаходяться мільйони людей. Актуальною проблемою українського суспільства є бідність більшості населення країни, яка може бути фактором втрати житла і переходом людини до стану бездомного. Частина населення виявляється в такому положенні з особистих причин – відсутності прагнення досягти певного рівня забезпеченості та стабільного добробуту. Незначна частина людей перебуває в злиднях у зв'язку з небажанням забезпечити себе матеріально, розвиватися для підвищення своєї конкурентоспроможності, перебиваючись тимчасовою роботою. Подібна мотивація поведінки властива частині громадян у всіх країнах, в тому числі і в Україні, і стає основою особистісного рішення бути в узбіччі суспільних процесів. Однак стан бідності абсолютної більшос-

ті населення України є наслідком соціально-економічних процесів, що відбуваються в країні.

До суб'єктивних факторів бездомності можна віднести генетичні та біологічні особливості деяких людей, їх схильність до бродяжництва, небажання працювати. Але перш за все – невміння вирішувати складні проблеми самотужки, відсутність почуття відповідальності за власну долю, долю своєї родини.

Бездомність як соціальне явище, актуально в соціокультурному і економічному аспектах, оскільки величезна кількість представників різних професійних, працездатних груп опиняються в групі бездомних. Серед них – самотні літні люди, вчителі, інженерно-технічні та кваліфіковані робітники, інваліди, багатодітні, безробітні, матері-одиначки, внутрішньо переміщені особи і т.д. Більшість з них стали жертвами об'єктивних процесів в суспільстві, опинившись у стані бездомності не за своїм бажанням. Найменша група – це люди, для яких бездомність – життєвий вибір, проте саме вони створюють непривабливий образ бездомного. Р.О. Рижов говорить про ставлення громадськості до даної категорії осіб, стверджуючи, що про причини бездомності та пов'язані з нею соціальні проблеми в сучасному суспільстві існують різноманітні забобони, що приписують бездомним особам такі якості, як порочність, безнадійність, загроза суспільству [3]. Такі забобони, що існують з приводу бездомності в громадській думці, обертаються проти бездомних співгромадян, ускладнюючи або роблячи безперспективними їх зусилля і зусилля соціальних служб щодо подолання відчуженості між бездомними та суспільством, створення умов з відродження втрачених професійних, дружніх, сімейних стосунків.

Типовою характеристикою бездомного є його соціальна пасивність, втрата соціально-корисних зв'язків, навичок і бажання до постійної трудової діяльності, причому ці фактори посилюються на тлі психологічної та фізичної залежності бездомного. Часткове або повне вилучення бездомних як соціальної групи із суспільних процесів, наявність умов, які не дозволяють бездомним грати в суспільстві будь-яку значущу роль характеризується таким поняттям, як соціальна ексклюзія.

Під соціальною ексклюзією мається на увазі, в першу чергу, неможливість для особи або групи осіб, жити таким способом, яким існує переважна більшість членів даного суспільства. Відповідно соціальна робота з бездомними повинна передбачати не тільки допомогу у вирішенні повсякденних вітальних потреб, а повинна бути спрямована на зміну, коригування або впровадження нових, ефективних методик з реінтеграції особи в систему суспільних відносин. Важлива роль в вирішенні цієї проблеми належить соціальній роботі з відродження життєвого простору бездомних.

Вперше термін «життєвий простір» було введено в науку в тридцять роки ХХ століття К. Хаусхофером при розробці теорії геополітики. В психологію поняття життєвого простору ввів Курт Левін для того, щоб показати, що справжнім місцем існування особистості є не фізична реальність і не соціальне середовище, а лише ті її фрагменти, які відображені в свідомості людини і на яких ґрунтується його поведінка. У зв'язку з цим він запропонував розглядати людину і його середовище як одну констеляцію взаємозалежних чинників, а сукупність цих факторів отримала назву життєвого простору [4].

В науковій літературі питання становлення життєвого простору проаналізовано в працях В.І. Вернадського, В.М. Гасиліна, Л.Н. Гумільова, Е.А. Орлової, О.Ю. Рибаківа, М. Черноушка.

Згідно соціально-психологічним підходам, життєвий простір особистості включає в себе ту частину життєвого простору індивіда, яка для нього найбільш близька, цікава, значима, сприймається як «свій світ», який він сам і контролює, тобто де він переважно виступає як суб'єкт самостійної активності. З виключенням із системи суспільних взаємодій, втратою значущих особистісних та професійних якостей у бездомних осіб звужується звичайний життєвий простір людини. Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить про необхідність комплексного підходу в соціальній роботі з бездомними, який передбачає психолого-соціальне консультування, соціальну терапію, соціальну реабілітацію, соціальне забезпечення, соціальний контроль.

Найбільш дієвою, на нашу думку, в роботі з бездомними є соціально-трудова адаптація (професійна) і реабілітація.

Найбільш значущим моментом трудової реабілітації є відновлення втрачених соціально-корисних якостей, здатності працювати в колективі, вироблення позитивного ставлення до праці, бажання самостійно заробляти чесною і кваліфікованою працею собі на життя. Значну частину бездомних складають громадяни працездатного віку, тому відновлення їх якостей, необхідних у трудовій діяльності, мають позитивне значення і для суспільства. Як свідчить досвід спілкування з бездомними, більшість з них позитивно відносяться до трудової діяльності, але реально користуються можливістю працевлаштування далеко не всі.

В місті Маріуполі Донецької області проблема бездомних існує, як і в Україні в цілому. Чисельність безхатченків в місті не встановлена. За свідченням волонтерів та керівництва Маріупольським міським центром з обслуговування осіб без певного місця проживання їх нараховується близько 500 осіб. З метою корегування напрямів соціальної роботи з бездомними було проведено анкетне опитування бездомних, вивчені їх особисті справи і документи, надані керівництвом закладу. В анкетному опитуванні брали участь 42 особи з тих, що мешкали на той час у соціальному закладі. Результати дослідження наступні.

На питання «З якої причини Ви втратили житло?» переважна частина респондентів (44%) назвала сімейні конфлікти і розлучення. На довгострокове безробіття і продаж житла вказали 33%. Іншими варіантами відповідей причин бездомності були втрата житла в результаті позбавлення волі (14%), внаслідок пожежі (7%). Серед опитуваних тільки одна людина (1,92%), яка свідомо вибрала такий спосіб життя, як бездомність, аргументуючи це тим, що його задовольняє займане ним соціальне становище.

Практично всі бездомні, які брали участь в анкетуванні, не задоволені своїм соціальним становищем – 90%; 10% респондентів відповіли, що призвичаїлись до свого життя.

На питання «Хотіли б Ви повернутися в суспільство?» – відповіді розподілилися так:

Оскільки практично всі респонденти не задоволені своїм становищем у суспільстві, то відповідь на питання про бажання повернутися до нормального способу життя також був позитивним

(90%), що свідчить про можливість позитивного результату соціальної роботи з ними. Решта 10% вказали на своє небажання повертатися в соціум.

На питання «За яких умов Ви могли б повернутися до нормального способу життя в соціумі?» 38,9% вказали на отримання соціального житла, 27,7% хотіли б повернутися в сім'ю, 33,4% бездомних вважають необхідним постійну роботу (16,7%), поновлення втрачених документів (16,7%), що говорить про готовність деяких з них знову стати соціально активними громадянами.

На питання «Яку з форм повернення до колишнього життя Ви б підтримали?» – відповіді були такими: 55% бездомних підтримали таку форму повернення в соціум, як отримання будь-якого житла і навчання новому ремеслу. При чому, ідею проживання в поселеннях для безхатченків вважають прийнятним 20% осіб. (5%) відповіли, що ніяка форма не допоможе.

На питання про основне джерело існування відповіді розподілилися таким чином: більшість бездомних займаються збором вторинної сировини (45%), нерегулярний випадковий заробіток (31%), жебракування (12%), пенсія (12%).

Аналіз освітньо-професійних характеристик показав: більшість респондентів – особи із середньою (40%) і неповною середньою освітою (25%). Респондентів з неповною вищою та вищою освітою 10%.

Основна вікова групи серед бездомних представлена особами від 36 до 55 років (47%); 18-36 років – 27%, понад 60 років – 26%.

Оскільки вибірка в дослідженні була стихійною, тому спостерігаються такі показники: жінок менше ніж чоловіків (24%). Необхідно звернути увагу на те, що кумулятивний відсоток вікової групи жінок від 18 до 45 років становить 66% – це жінки репродуктивного віку, яких втрачає суспільство.

Як свідчать результати опитування, бездомні громадяни, бодай теоретично, готові до змін у своєму стані, до повернення в суспільство за умов включення бездомних в трудову діяльність та отримання житла. Вирішити цю проблему не можливо без зміни ставлення суспільства до бездомних як до «соціального дна». Українське суспільство не готове прийняти бездомних як рівних до трудових колективів, в якості сусідів, та й просто знайомих. Для сучасного українського суспільства застосування західного досвіду включення бездомних в систему суспільства через включення їх в соціально-трудова колективи, є малоефективним способом, оскільки соціум ще не готовий прийняти дану категорію населення. Це досить актуальна проблема і досить серйозна, оскільки українське суспільство інстинктивно відкидає бездомних і категорично не приймає їх [5]. Суспільство хоче вирішити проблему, але більш легким способом, не беручи в цьому процесі особливої участі. Тому найбільш прийнятний на даний момент такий варіант вирішення проблеми, як організація та створення поселень для бездомних осіб. Це дасть змогу істотно знизити кошти на утримання будинків нічного перебування, центрів з обслуговування громадян без певного місця проживання за рахунок зменшення кількості бездомних і самостійного забезпечення поселеннями необхідних засобів існування, а також дасть змогу людям, які розчарувалися в суспільстві, змінити власні погляди і докзати своїм досвідом суспільству, що повернення до життя згідно загальноприйнятих норм є можливим.

Висновки. Соціальна робота з бездомними потребує комплексного підходу і спільних зусиль держави та суспільства. Найбільш дієвою, на нашу думку, в роботі з бездомними є соціально-трудова адаптація (професійна) і реабілітація. Відновлення втрачених соціально-корисних якостей, професійних навичок може стати запорукою повернення до суспільства.

Найбільш дієвою, на нашу думку, в роботі з бездомними є соціально-трудова адаптація (професійна) і реабілітація в окремих поселеннях для бездомних. Безсумнівно, створення робочих поселень як метод реінтеграції осіб без певного місця проживання має ряд

негативних аспектів. Найбільш явний, з точки зору гуманізму, полягає в тому, що передбачає дислокацію бездомних як особливої категорії населення на окремі території. Таке розташування ускладнює можливість всебічного особистісного розвитку в зв'язку з певною ізоляцією поселенців від суспільства. Як наслідок, в суспільстві може сформуватися думка, що людина, що живе в такому поселенні, «не така як усі». При всіх недоліках, на наш погляд, створення поселень вирішує проблему надання роботи та житла як необхідних умов поступової реінтеграції громадян без певного місця проживання в систему суспільних відносин.

Список літератури:

1. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 26) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>.
2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, № 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>.
3. Рыжов Р.О. Бездомность как социальное явление. К постановке проблемы Электронная библиотека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ibl.ru/konf/041208/70.html>.
4. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – С-Пб.: Речь, 2000. – 368 с.
5. Бездомність – не ступінь морального падіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/socium/bezdomnist-ne-stupin-moralnogo-padinnya>.

Овчарова Л.М.

ГВУЗ «Приазовский государственный технический университет»

ПРОБЛЕМА РЕИНТЕГРАЦИИ ГРАЖДАН БЕЗ ОПРЕДЕЛЕННОГО МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ СИСТЕМНОГО КРИЗИСА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Статья посвящена проблеме граждан, которые по разным причинам потеряли свои дома и получили статус лиц без определенного места жительства. Анализируются объективные и субъективные факторы распространения бездомности как социального явления в условиях системного кризиса украинского общества. Исследовано влияние бездомности на физическое и психическое состояние человека. Прослеживается связь между состоянием бездомности индивида и его исключением из системы общественных отношений. Проанализированы результаты анкетного опроса обитателей социального учреждения для бездомных. Предложены возможные направления социальной работы по реинтеграции бездомных посредством создания трудовых поселений.

Ключевые слова: лицо без определенного места жительства, причины бездомности, социальная эксклюзия, жизненное пространство человека, социальная работа, социально-трудова реабілітація, трудовые поселения.

Ovcharova L.M.

Pryazovskyi State Technical University

THE PROBLEM OF REINTEGRATION OF CITIZENS WITHOUT A PARTICULAR PLACE OF RESIDENCE IN THE CONDITIONS OF THE SYSTEMIC CRISIS OF UKRAINIAN SOCIETY

Summary

The article is devoted to the problem of citizens who, for various reasons, lost their homes and received the status of persons without a specific place of residence. Objective and subjective factors of the spread of homelessness as a social phenomenon in the conditions of the systemic crisis of Ukrainian society are analyzed. The influence of homelessness on the physical and mental state of a person has been studied. The connection between the state of homelessness of an individual and its exclusion from the system of social relations is traced. The results of a questionnaire survey of the inhabitants of a social institution for homeless people are analyzed. The possible directions of social work on the reintegration of the homeless through the creation of labor settlements are suggested.

Keywords: a person without a fixed place of residence, reasons for homelessness, social exclusion, a person's living space, social work, social and labor rehabilitation, labor settlements.